

Gordana Bosanac, Hrvoje Jurić, Jasenka Kodrnja (ur.)

Filozofija i rod

Zagreb, Hrvatsko filozofsko društvo, 2005., 340 str.

U organizaciji Hrvatskoga filozofskog društva i Ureda za ravnopravnost spolova Vlade RH, u Zagrebu je od 2. do 4. prosinca 2004. godine održan godišnji međunarodni simpozij pod nazivom *Filozofija i rod*. Pod istim je naslovom objavljen i zbornik *Filozofija i rod* u kojemu je zastupljen izbor od 26 radova s toga simpozija. Kako kažu njegovi urednici, "tematski raspon ponuđenih saopćenja kretao se od ontološko-metafizičkih do antropološko-socijalno-psiholoških pitanja ili teza o odnosu roda i njegova filozofskog utemeljenja, od socijalno-političkih do povijesno-političkih, umjetničkih (likovnih i književnih) diskurzivnih uvida u taj odnos". Važnost ovog zbornika je u tome što donosi radove s filozofskog simpozija na kojemu su, po prvi put, otvorena pitanja koja se tiču filozofije i roda. U zborniku su objavljena teorijska istraživanja o pojmu univerzalnosti, roda/spola, subjekta, alternativnih rodnih koncepcija, društvenog položaja i moći, kao i saznanja zasnovana na rodnom empirijskim istraživanjima udžbenika, filmova i reklama.

U članku *Ontologizacija rodne diferencijacije kao apstraktna antiteza klasičnoj metafizici*, Lino Veljak kritički promišlja pojam čovjeka u klasičnoj metafizici. U Aristotela čovjek (*anthrôpos*, što dolazi od *ançr*, *andros*, dakle muškarac, mužjak) nije svaki muškarac. Da bi bio čovjek, on mora biti punoljetan, slobodan i državljanin svoje zemlje. U opreci s tim pojmom, žena *gynç*, je po definiciji isključena. Ona je "više implicitno negoli izvedeno, nešto na pola puta između ljudskog i ispodljudskog (životinjskog) bića", ona je, načelno ispod razine oruđa koje govori. Ženi je status čovjeka apsolutno nedostižan; ona, naime, ni pod kakvim okolnostima ne može postati *anthrôpos*. Stoga, zaključuje Veljak, spolna diferencijacija ne determinira samo ženino rodno određenje na socijalnom planu nego i njezin ontologijski status u hijerarhiji bića. Taj ontologijski status spolne diferencijacije na razini antropologije, s druge je pak strane faktički utemeljen u patrijarhalnom društvu. Judeokršćanska (posebice kršćanska) korekcija grčko-rimske baštine uspostavila je jednakopravnost muškarca i žene pred Bogom, ali je ona uspostavljena tek na razini psihologije, a ne na razini metafizike. Metafizika je također pretrpjela raznoliku kritiku, ali se androcentričnost uzimala kao nešto samorazumljivo, uz pojedine iznimke (Mill, Marx). Na isti način kako podvrgava kritici onto-teo-kozmo-antropologiju, Veljak kritici podvrgava i onto-teo-kozmo-ginekologiju kao i postmodernističko relativiziranje. Pitanje koje na kraju Veljak postavlja jest primarnost utjecaja što ga sustav vrijednosti ima na faktičku neravnotežu moći, odnosno obrnuto, svodeći tu dilemu po stupnju smislenosti na primat *kokoš* ili *jaje*.

Univerzalnosti i rod članak je Gordane Bosanac. Iako žene čine polovicu ljudskoga roda, pojava patrijarhata osporila je ženu kao ljudsko biće, jer se žena našla iz-

van povijesnog svijeta u kojem se stvaraju filozofija, znanost, umjetnost, povijest kao svijet. Autorica postavlja problem sudjelovanja žena u javnosti gdje se vode poslovi jednakih. Naime, pojavom grada, žena je povučena u “tamu privatnog vlasništva”. Žene su u svojim analizama osporavali mnogi filozofi pa otuda, kaže G. Bosanac, treba doslovno shvatiti Lacanovu tezu da žena ne postoji. Temeljeći svoju analizu na eseju *Vlastita soba* Wirginie Woolf, Millovu eseju *Podređenost žena* kao i filozofiji Simone de Beauvoir, autorica razmatra tezu po kojoj su se žene morale boriti kako bi najprije postale ljudska bića, a tek onda stvarateljice. Samo korištenje ženskih simbola u današnjem vremenu, u području reklame i dizajna, ukazuje na činjenicu dominantne percepcije žene kao spola.

O Schopenhauerovu odnosu prema ljudskoj spolnosti, homoseksualnosti i ženama u djelima *Svijet kao samovolja i predodžba* i *Parerga i Paralipomena*, govori članak Hrvoja Jurića *Svijet kao samovolja i predrasuda*. Jurić se odlučio na tu temu jer, kako kaže, Schopenhauerova razmišljanja predstavljaju jedno od najeksplicitnijih i najskandaloznijih razmatranja u čitavoj povijesti filozofije, uz ogradu da je ipak riječ o jednome od, kako mnogi smatraju, najvažnijih filozofa i autoriteta zapadnjačke filozofije. Schopenhauer tvrdi da žena nije određena niti za velika duhovna, niti za velika tjelesna djela, te da je jedini ozbiljan ženin posao onaj koji je vezan uz ljepotu (koja je kratkog daha) te osvajanja. Žene su savršene za odgoj djece (zbog djetinjastosti i zaigranosti), suosjećajne su i sažaljive, ali nemaju sekundarne uvjete za razvijanje vrlina kao što su pravednost, poštenje i savjesnost. Jurić zaključuje da je Schopenhauerova filozofija mizogina, odnosno izrazito protu-ženska, te postavlja pitanje do koje se mjere može i treba opraštati “velikim umovima” u takvim razmišljanjima, koja su ipak dio njihove filozofije.

Velik broj radova u ovom zborniku bavi se temeljnim distinkcijama i sporovima u suvremenoj feminističkoj teoriji, a tiču se pojmova roda i spola. Tako, Andrijana Zaharijević, u članku *Deregulacija temelja*, daje kratku retrospektivu filozofski relevantne povijesti tih pojmova. Napominje da je pojam roda u teorijskim radovima feminista stekao veliku eksplanatornu moć, u smislu određenja toga pojma preko značenja stereotipa i uloga (Cornell) kao kulturni i društveni identitet (De Beauvoir), te kao prostor za stvaranje specifično ženskoga identiteta (Di Stefano). Da se rod ne može promatrati izolirano od njegovih interakcija sa siromaštvom, klasom, etnicitetom, rasom, seksualnim identitetom, dobi... itd., pokazala je *bell books*¹, jedna od najpoznatijih afroameričkih teoretičarki feminizma. Judith Butler se pak odlučila na kritiku roda/spola služeći se foucaultskim modelom genealogije te pokazala da je spol po definiciji sve vrijeme i rod, iako ne negira bilo koji od parova dijade. Butler govori da spol nije preddiskurzivan ili prirodan nego konstruiran, on funkcionira kao “regulativni ideal” koji pokreće praksu razgraničavanja tijela, i utoliko ih i proizvodi. A. Zaharijević ocjenjuje da feministička teorija, iako u njoj postoje pojmovi koji su predmet plodnih sporova, sadrži subverzivan potencijal.

¹ Američka teoretičarka feminizma i socijalna aktivistkinja *bell books* (psued.), rođena kao Gloria Jean Watkins, inzistira na nekonvencionalnom pisanju pseudonima malim slovima.

Rod kao mjesto u suvremenoj filozofiji na kojem se rastače tradicionalni filozofski subjekt, tema je teksta Snježane Hasnaš *Rod u filozofiji – jedno od suvremenih mjesta rastakanja tradicionalnog filozofskog subjekta*. Autorica kritički valorizira tekstove Simone de Beauvoir, Judith Butler i Joan Wallach Scott. Po Hasnaš, rod kao mjesto kritike i filozofije ne može negirati druge subjekte i identitete, pa stoga filozofija roda (posebice predstavljena u radovima Butler i Scott) predstavlja novu snagu teorije filozofije, društva, politike, a time i povijesti. Ona također postavlja nova pitanja: ako je realna bit rodnih odnosa tlačenje, sadrži li kritika tih odnosa i novu viziju društvenih, simboličkih, nesimboličkih i uopće rodnih i društvenih odnosa? Stoji li iza kritičkog promišljanja pitanja roda, pitanje humanizma?

Rad Barbare Stamenković *Ženski nered – od legitimirajuće preko subverzivne etikete do dekonstrukcije* pokazuje kako se preko koncepcije “ženskog nereda” propituju rodno–spolne kategorije, te kako jedan takav konstrukt može poslužiti za cijeli dijapazon interpretacija od patrijarhalnih odnosa moći do koncepcije o “Übermensch-Woman”. Ona također propituje posljedice poststrukturalističkog mišljenja i dekonstrukcije rodno–spolnih kategorija na feminističku politiku. Pritom kreće od artikulacije “ženskog nereda” u radovima Rousseaua, Hegela, Freuda i Weiningera, u kojima pronalazi tezu o nemogućnosti dostignuća pravednosti i morala kod žena zbog partikularnih interesa. Nadalje, ona prati definiciju ženskosti u feminističkim teorijama, od toga da je ta definicija kulturni proizvod patrijarhata (Mitchell), do ideja koje zahtijevaju da privatno područje postane predmet bavljenja suvremenih teoretičara (Pateman). Razmatranje teze o ženskom neredu kao subverzivnoj etiketi, autoricu je navelo na proučavanje radova Dworkin, Irigary, Cixous i Kristeve. Pritom ona, postavlja epistemološko pitanje: ukoliko je ženska šutnja sastavni dio filozofskog i teorijskog diskursa, iz kojeg to onda teorijskog lokusa govore zagovornice ženskog pisma? Naime, temelji patrijarhalne ideologije leže na emotivnosti, intuitivnosti i imaginativnosti žene, pa preuzimanje takvog diskursa slijedi upravo tu logiku. Autorica upravo spori s ekofeminističkim tezama, jer ukoliko su mir i zdravi okoliš svojstveni ženskoj prirodi, onda se muškarci diskreditiraju kao moralni i djelujući subjekti.

Slobodan Sadžakov u svome prilogu *Filozofija u mrežama univerzalnog* bavi se odnosom filozofije prema problematici roda, napominjući da taj problem nije samorazumljiv. Zaključuje da filozofija ne može misaono opravdati neku “mušku”, “žensku” ili “nacionalnu” filozofiju, već samo “opća određenja subjekta i vidokrug njegovih prava koja upravo posjeduje kao ‘opće biće’”. Filozofija ne može nositi nacionalne ili spolne odrednice.

O povijesti etike te njezinim rodanim aspektima pisala je Jasenka Kodrnja (*Rodni aspekti etike*). Etika se razvijala u rasponu između individualističkih i univerzalističkih pristupa, zanemarujući prostor između, odnosno razne društvene pripisane partikularitete. Zaslugu za redefiniranje filozofije iz motrišta posebnoga, Drugoga, autorica nalazi u postmodernoj i postfeminizmu. Isključeni, nevidljivi, Drugi imaju svoju geografsku lokaciju, boju kože, materijalnu situiranost i, dakako,

spol, što su društvene odrednice koje utječu na mogućnost ostvarenja slobode. Autorica nadalje analizira drugi Kantov kategorički imperativ koji “nalaže da drugi čovjek treba biti uvijek cilj, a nikada sredstvo”. U usporedbi zanimanja profesora koji ima mogućnost žene tretirati prema izboru (kao ciljeve i kao sredstva) i prostitutke, pokazuje se kako je prostitutka uvijek prisiljena na poziciju sredstva i na izbor drugih kao sredstava. Nadalje, autorica kritizira Kantov stav o ženama prema kojem su one bića osjećaja a ne razuma, djeluju zbog ugode a ne načela, i ništa ne znaju o kategorijama morati, trebati i dužnosti, nedostaje im politički ili građanski razum. Autorica vidi problem u određenju subjekata etike, odnosno re-alizacije prava na etiku Drugih. Zaključuje da se dekonstrukcijom rodnog aspekta etike otvaraju nove perspektive za različite, ali jednakovrijedne rodove.

Nadalje, Biljana Kašić razmatra feminističku epistemologiju (*Ženski studiji: feministička epistemologija i epistemologijska savezništva*) koja se ne može promatrati izdvojeno u odnosu na epistemološke probleme i dvojbe od drugih spoznajnih matrica ili mreža kao što su postkolonijalni, multietnički ili kulturalni studiji. Pitanja ženskih studija i feminističke epistemologije bave se spoznavanjem žena i ženskosti, ženske kulture, ali i izoštravaju tradicionalne dvojbe oko pitanja je li znanje neutralno u odnosu na spol/rod, da li univerzalni status spoznaje predmnijeva i prikriva posebne interese samo jednoga (muškog) roda, te može li i u kojoj mjeri partikularnost biti misлива kao mjera spoznaje. Tu se otvaraju i neke dileme: je li posrijedi samo kompenzacijsko znanje koje počiva na upisivanju ženskih zasluga u povijest ili se radi o novim spoznajama (Gordon); kako oglasiti vlastitu razliku, a izbjeći napetost feminističke epistemologije, te kako legitimirati ženu kao subjekt (Braidotti). Jedno od mjesta na kojem se postavlja ova tema jesu ženski studiji koji su, prema autorici, dosada bili nevidljivi, neakademski. Prijedlozi u vezi sa suvremenom epistemologijom dolaze od feministica Nelson, Young, Bhabhe, koje polaze od pretpostavke da je epistemologijski prihvatljivo govoriti o mreži teorijskih rastera za one subjekte koji su u društvenom životu obespravljeni, povijesno nerazvidni, a teorijski u statusu nepovlaštenoga, Drugoga.

Sociološku analizu roda, društvenog položaja i moći dao je Fahrudin Novalić (*Rod, društveni položaj i moć*). U analizi roda, kao i neki od već navedenih autora/ica u ovom zborniku, on se poziva na koncepciju roda koju je dala Joan Wallach Scott (1992.), a koja kaže da je rod primarno područje u kojem se artikulira moć. Rod je socijalna i kulturna kategorija, a sve razine društvenog života predmet su oblikotvorne snage moći koja djeluje kapilarno i posvuda (Foucault). Nadalje, autor daje pregled shvaćanja moći kod Webera, Gailbraitha, Millsa, Wronga itd.

Analiza društvenog položaja žena pokazuje da su najmoćnije žene u svijetu u svom djelovanju povezane s društvenim sustavima gospodarstva i politike, dok su tradicionalno područje djelovanja žene (obitelj i dom), područja koja se nalaze s onu stranu društvene moći. O ženama koje su u sferi obitelji smještene u predprivatno područje, a koje još nije dio društva, govori Ankica Čakardić. Njezin se članak, *Država kao bratska zajednica*, bavi suvremenom državom i propituje odvajanje privatnoga (društveno-ekonomskog) i javnoga (državno-političkog), čime

se stvara temelj za moguću trostruku otuđenost žene. Jednostrukost se očituje pri njezinu „uvrnutom“ izlasku iz sfere privacije (društvo sa slobodnom trgovinom), a dvostrukost se otuđenja uspostavlja njezinim neprirodnim ulaskom u sferu javnoga, gdje poprima već postojeće modele i stilove ponašanja patrijarhalnog društva/države. Kreiranjem moderne naddržave kao međunarodno globalizirane javne zajednice, uspostavlja se mogućnost za stvaranje trostrukog otuđenja žene.

U ovom su Zborniku su zastupljeni i radovi koji iznose empirijske rezultate. Rajka Polić je tako analizirala obveznu udžbeničku literaturu za djecu mlađeg uzrasta (*Konstruiranje prapovijesti u patrijarhalnom ključu*), te utvrdila da je cjelokupna populacija djece u svojoj najosjetljivijoj dobi izložena indoktrinaciji. Naime, ženski likovi su malobrojni i prikazani u malom broju djelatnosti. Analizirana je prapovijest, i to onaj njezin dio koji se odnosi na starije kameno doba, jer se u tom razdoblju, kako kaže autorica, teško može identificirati patrijarhalna kultura. Analiza udžbenika povijesti pokazala je da su autori opisivali isključivo lovce i njihove djelatnosti, za razliku od žena i sakupljaštva koji su sadržajno potpuno zanemareni.

Maja Pan inovativno je analizirala bajku nastalu na prijelazu 20. stoljeća u Hercegovini, uz pomoć formalističke, strukturalističke i feminističke metode (*Feministička analiza bajke na filozofskim temeljima*). Milan Polić u članku *Rod u dekonstrukciji i rekonstrukciji spola* piše da je u posljednja dva desetljeća došlo do pomaka u tradicionalno pojmljenoj spolnosti, i to kroz pojedina vanjska, fizička obilježja (kosa, na primjer). On tvrdi da je odvajanjem roda od spola stvoren prostor za preraspodjelu rodni uloga i zadovoljenje osobnih ambicija žena i muškaraca nezadovoljnih njihovom tradicionalnom raspodjelom. Pri tome, pokreti za ženska prava nisu ozbiljno doveli u pitanje dihotomiju žensko-muško, nego rade na njezinu učvršćivanju, čime se podržava diskriminacijski obrazac. Polić postavlja pitanje zašto ostati pri tome da je “rod društveno oblikovanje biološkog spola”, a ne postaviti pitanje društvenog oblikovanja samoga biološkog spola. On tvrdi da je spol društveni konstrukt kao i bilo koja pojava uopće, pa prema tome koji će, kako i koliko izražen skup obilježja činiti spol, ne određuju obilježja sama po sebi već određena društvena (znanstvena) zajednica. Autor se pita nije li došlo doba zbiljske transeksualnosti, tj. spolnosti koja neće biti „utrpana“ u dva obrasca u kojima malo kome može biti udobno, i koja se ljudima neće nametati kao njihovo temeljno obilježje.

O histeriji i rodu pisala je Željka Matijašević (*Histerija i rod*). Histerija je polazišna točka psihoanalize, a ujedno i prvi psihički poremećaj kojega su Freud i Breuer proučavali da bi u praksi došli do tehnike katarze, a Freud do slobodnog asociiranja i liječenja kroz razgovor. Histerija se oduvijek povezuje sa ženama. U Freudovim i Breuverovim *Studijama o histeriji* iz 1895. godine pokazuje se da su histerične žene bile uglavnom neovisnije, samopouzdanije, odlučnije i društveno značajnije u odnosu na “normalne” žene. Bez obzira s kojeg se psihoanalitičkog stajališta promatra, histerija se bitno vezuje uz rod, u smislu u kojem označava problematičan odnos prema ambivalentnoj majci.

O transgresiji roda pisala je Jelena Poštić (*Transgresija roda*). Transfeminizam smatra da su i spol i rod društveni konstrukti te da je razlika između spola i roda umjetno povučena iz praktičnih razloga. Feminizam ima složen odnos prema transrodnosti, jer je sama koncepcija feminizma utemeljena na iskustvu i ugnjetavanju žena rođenih kao žena. Radikalni je feminizam nanio štetu transrodnim osobama koje su upravo u feminizmu pronašle snagu za samoodređenje i otpor protiv binarnog shvaćanja spola/roda. Teorijska debata o tom problemu nastala je nakon 1979. godine, nakon što je lezbijska feministica Janice Raymond napisala djelo “The Transsexual Empire” u kojem je tvrdila da transseksualke siluju ženino tijelo, reducirajući stvarni ženski oblik na umjetni proizvod. Taj je diskurs, prema autorici ovoga članka, bio ključan za razvoj feminističke teorije i prakse: razvila su se gledišta od onih da se operativne promjene spola i medicinske terapije smatraju sakaćenjem osoba, do onih da postoji hijerarhija identiteta, te da postoji struktura (nad)moći žena, rođenih kao žena, nad transosobama. Autorica zaključuje da kad je god koncepcija seksualnosti povezana s pristupom rodu i spolu, politička je borba za seksualna prava ograničavajuća.

Suzana Marjanić u članku *Transrodnost (i transvrsizam) i kao utopijska projekcija* razmatra androginiju kao jedan od modusa transrodnosti. Darija Žilić (*Kratak uvid u teoriju spolne razlike u djelu Rosi Braidotti*) dala je pregled teorije spolne razlike feminističke filozofkinje i kulturne teoretičarke Rosi Braidotti.

U svom članku, *Imenovanje, ženski subjekt/ivotet i orodeno čitanje kulture*, Slavica Jakobović Fribec bavila se znanstvenim i književnim radom Jasenke Kodrnja. Autorica se u prvom redu bavi utjecajem roda kao teorijskog polazišta na umjetničku prozu i poeziju J. Kodrnja, a također propituje i pojam “ženskog pisma” i feminističke književne kritike.

O uspostavljanju subjekta kroz autoportretni likovni izraz umjetnica, pisala je Alenka Spacal (*Pokušaj uspostavljanja autonomnog subjekta kroz autoportretni likovni izraz umjetnica*). Iako su žene sve do prošlog stoljeća na području likovne umjetnosti bile označavane kao drugi spol, neaktivan umjetnički subjekt, analiza autoportreta kao i motiva tipičnih za suvremenu žensku umjetnost (izlaganje golih tijela, motivi rođenja, abortusa, trudnoće, porođaja, boli itd.) pokazuje kako su umjetnice dobile jednakopravno mjesto u umjetničkom svijetu kroz nove umjetničke izraze.

Tri teksta u zborniku autora/ica Sanje Kajinić, Tamare Belenzada i Marijana Krivaka bavila su se filmskom umjetnošću. Sanja Kajinić (*Nevestino tijelo*) analizom tijela glavne junakinje u Tarantinovom *Kill Bill 1 i 2* otkriva zanimljive kulturalne kodove – od ženske tjelesne ranjivosti u trudnoći, do izvanrodnoga funkcioniranja ženskog borilačkog tijela. Predložak za analizu kiborga, Tamare Belenzada u rodnom kontekstu (*O rodu i kiborzima*), činio je pak film *Istrebljivač* Ridleya Scotta. Ona se u članku bavila osobinama replikanata (sintetičkih ljudi) te utjecajem patrijarhalne kulture na njihovu konstrukciju – zaključujući da su replikantkinje “mašine za uživanje” stvorene po modelu žena. *O queer-identitetima, Chereau,*

Clarku... odgovornosti! članak je Marijana Krivaka pisan s aspekta analize dvaju filmova prikazanih na drugom Queer festivalu, zauzimajući stav da se queer-identitet vezuje uz nekonvencionalnost i novo preispitivanje vrijednosnih sustava i rodnih uloga kao i pluralitet tolerantnih praksi i aktivizma.

I konačno, dva zadnja teksta u zborniku – Hajrudina Hromadžića (*Žena na hot-lineu*) i Gorana Pavlića (*Perepcija ženske tjelesne poželjnosti*), bave se problematizacijom prikaza ženskog tijela. Hromadžić je proveo analizu fotografske reprezentacije ženskog lika, uočavajući izrazitu fetišizaciju i fragmentaciju slike u *hot line* reklamama. Pritom razlikuje eksplicitne i implicitne oglase te dolazi do zaključka kako svaka *hot line* reklama klišeizira određene nacionalne i kulturne stereotipe. Goran Pavlić promatra žensku debljinu i salo kao faktor koji većinu žena isključuje iz bivanja “normalnima”, za što su uvelike krivi mediji čiji se utjecaj u ovoj sferi čini neograničenim. Anoreksija postaje normativ za postizanje kredibiliteta prirodno “zakinutih” jedinki.

Zbornik “Filozofija i rod” ostavlja dojam bogatstva ne samo u smislu opširnosti i zastupljenosti velikog broja autora/ica i spoznaja koje se mogu naći na jednom mjestu nego i u raznolikosti u pristupima ovoj izuzetno zahtjevnoj temi. U tom se smislu može reći da zbornik kroz veći broj članaka daje pregled uglavnom feminističkoga i postfeminističkog diskursa, što se može pratiti preko važnosti i brojnosti citiranja pojedinih autora/ica te teorijske provenijencije. Kritički diskurs, postavljanje novih teorijskih pitanja, inovativnost svih empirijskih analiza čine ovaj zbornik, kao uostalom i cijeli simpozij, izrazito vrijednima. Time zbornik postaje nezaobilazno štivo za sve one koji žele dobiti detaljniji uvid u ovu temu, a njegovu vrijednost uvećava i činjenica da je riječ o prvom takvom filozofskom djelu na ovim prostorima, koje može biti korisno ne samo filozofima već i znanstvenicima i studentima iz drugih, srodnih struka.

Mirjana Adamović

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska